

1870-2020, un segle i mig d'arquitectura andorrana

Enric Dilmé

 RELAT
HISTÒRIC
D'ANDORRA

HISTORIA.AD

L'hotel Rosaleda és un edifici emblemàtic de l'arquitectura del granit, obra de l'arquitecte Adolf Florensa (1943). ANA / Fons Francesc Pantebre 0587

La humanitat està íntimament lligada a l'habitar (Heidegger, 2015). L'home és, en essència, un ésser que habita, i habita bastint espais, primer interiors, com en la Balma de la Margineda, i després exteriors, com en les torres del clot d'Emprivat (Sloterdijk, 2020, p. 192). Podem conèixer l'evolució d'una societat per com ha configurat l'espai en el qual habita. L'entorn transformat per l'home és un document on es veu el passat, el present i, fins i tot, s'albira el futur. Al darrer segle i mig, Andorra ha passat de la concisa producció bastida pausadament durant centennis a un frenesí expansiu sense ordre ni concert que ha abraçat tot el país. Casa nostra és, bàsicament, un producte del segle XX. Cap estament va tenir ni la força ni les ganes d'imposar un relat, simplement es va deixar fer i el resultat és l'espai urbanitzat actual del qual podem distingir etapes, influències, autors, carències i, també, exemples remarcables. L'arquitectura tradicional andorrana comença a mudar d'imatge a partir de mitjan segle XIX, quan adapta models forans impulsats per la reconversió econòmica i la influència de l'emigració

(Lacuesta, 2005b, p. 35). Lentament, els pobles canviaven d'aspecte, del rural a l'urbà. Però res comparable al *boom* edilici que s'enceta als anys trenta del segle passat i que es dispara dues dècades després en un creixement descontrolat que arriba a tots els racons del país. L'expansiva demanda constructora serà dirigida bàsicament per tècnics catalans fins al darrer terç del segle XX, quan els llicenciats andorrans passen a ser majoria. Es tracta d'arquitectes formats en gran part a Catalunya sota els paràmetres d'un avantguardisme pragmàtic conegut com a Escola de Barcelona (Bohigas, 1968, p. 24-30) que aportaran qualitat al nostre paisatge urbà. Els corrents internacionals també tindran el seu reflex al país. De la base classicista inicial que cristal·litza en la variant local coneguda com a arquitectura del granit es vira cap a l'estil internacional sobre un fons d'urgències edilícies que satura les valls sense miraments estètics i que engoleix l'arquitectura vernacular fins a quasi l'extinció. Entremig se succeeixen ressos modernistes, racionalistes, organicsistes... i, amb la postmodernitat, ecos classicistes, brutalistes, deconstructivistes... mentre es van co-

brint les necessitats d'una població en continu creixement (Dilmé i Orteu, 2009). En menys d'un segle s'havia passat de la centenària continuïtat de l'arquitectura arrelada al lloc a la inspirada en les fluctuants tendències de cada moment. Del *genius loci* al *Zeitgeist*. Del valor d'ús al valor de canvi. De la casa universal base de l'estructura econòmica, social i cultural d'un veïnat uniforme al conglomerat d'allotjaments per a una disparitat de nouvinguts. Tot plegat sobre la base d'un canvi tecnològic que passa de les estructures comprimides a les traccionades. Dels murs de càrrega i els solers de fusta a les estructures de formigó i tancaments al gust del consumidor, de vidre si es volia modernitat o de pedra si se cercava la tradició. I cap a finals de segle, en plena era digital, es multipliquen les referències, els materials i la producció.

El nou mil·lenni ja ha viscut una bombolla immobiliària, una crisi econòmica mundial i l'actual embranzida constructora que, aquest cop, és alhora densa, amb edificis d'alçada, i extensa, multiplicant, sense cap visió global, les urbanitzacions que encara es basen en el que s'ha anomenat «ideologia clorofil·la» (Gavira, 1969, p. 59-61). Tornen a aparèixer arquitectes forans, primeres estrelles internacionals, com a reclam turístic o inversor, seguits dels atrets per l'obertura econòmica mentre s'accentua l'escassetat d'habitatge assequible i l'apressant emergència climàtica impulsa estratègies de mitigació i d'adaptació (Sennett, 2019, p. 386). A casa nostra s'aposta per la rehabilitació energètica i la introducció de materials més amables amb el medi, amb la fusta al capdavant, mentre la persistència de la covid-19 obliga a millorar la relació dels habitatges amb l'exterior. Tot plegat es constreny a cercar el que s'anomena «estil antropocènic» (Rahm, 2021, p. 93-106), que tot just treu el nas a l'inici de la segona dècada del segle XXI.

EL DECLIVI DEL MÓN RURAL I DE L'ARQUITECTURA TRADICIONAL

Des de temps premedievals, el marcat relleu, l'escassetat de terres cultivables —no més del 4% en el cas d'Andorra— i les difícils condicions climàtiques obligaren la gent del Pirineu a agrupar-se en petits llogarets relativament propers. Rara vegada es formaven masos aïllats, ja que el suport entre veïns era necessari per sobreviure en aquestes muntanyes (Sanllehy, Bringué i Mikes, 2011, p. 35). Els nuclis se situaven en els fons de les valls o en vessants laterals per sota dels 1.600 m d'altitud aprofitant els camins i les zones assolellades resguardades del vent i de les allaus (Mas, 1989, p. 13).

La casa era el fonament de la cultura pirinenca i, darrere seu, la comunitat en un sistema jerarquitzat. Representava a la vegada l'habitatge, la família, l'explotació agroramadera i el patrimoni material, immaterial i simbòlic. El nom de la casa definia tots els seus estadants, passats, presents i futurs, formessin o no part de la família troncal. Tot el que era, posseïa o significava la casa passava a l'hereu o pubilla, que era la clau d'entrada als desitjats béns comunals —terres, pastures, boscos, fonts i els seus serveis: molins, forns...— en una estratègia productiva i reproductiva que cercava la permanència de la casa en aquelles condicions extremes (Roigé, Estrada i Beltran, 2011, p. 35). L'activitat agropastoral era la base econòmica, social i cultural de les valls pirinenques. El treball agrari permetia la subsistència de la família, però on es podia treure beneficis per mantenir i fins i tot augmentar el patrimoni era en la ramaderia (Parte i Mas, 2000, p. 22). Per això calia tenir accés a les terres comunals, que a Andorra representaven més del 90% del territori, de les quals el 40% eren de pastures.

El patrimoni immoble de la casa es componia de l'edifici pairal i, segons la riquesa, de diversos coberts propers, la quadra i el paller. Les famílies més

benestants també disposaven de colomer, molí i capella i, a les terres de pastures, de bordes i cabanes. Eren construccions que aixecaven els mateixos vilatans amb materials del lloc: pedra, fusta i terra. La peça principal era la casa pairal que, segons l'estatus de la família, era més o menys grossa. En general, tenia una amplada d'entre nou i onze metres, una profunditat que rondava els dotze metres i una alçada de l'ordre de vuit a nou metres. Solien ser construccions de dues cruïgues i tres plantes que podien arribar a albergar el llenyer, la cort i el rebost a la planta baixa; la cuina, la sala principal i els dormitoris principals a la planta primera, i acomodar la resta de dormitoris i una gran estança al darrer nivell (Mas, 1998, p. 17).

Aquest sistema centenari d'organització social s'ha vist transformat als darrers setanta anys tan radicalment que ha quedat quasi com un record. De fet, en cap altre lloc del Pirineu s'ha vist una mutació tan profunda i ràpida com en el nostre país. El creixement econòmic que va viure el continent a partir de mitjan segle passat combinat amb la condició d'estat sobirà va fer d'Andorra un destí comercial i turístic de primer ordre, així com una plaça financera notable (Lluelles, 1991). La població es multiplica per dotze abans d'acabar el mil·lenni seguint un ritme de creixement anual acumulatiu superior al 6 % a causa d'una forta immigració (Ros, 2005, p. 295), fet que va implicar una triple alteració: demogràfica, generacional i paisatgística que ha portat a una pèrdua dels referents del passat (Comas d'Argemir i Pujadas, 1997, p. 19). Per respondre a aquesta expansió demogràfica es van anar omplint les valls amb edificis de nova planta, amb nous materials i nous referents mentre s'arraconaven les tècniques tradicionals i l'arquitectura vernacular, que restava com a testimoni d'un passat de penúria que no sempre s'ha volgut recordar. En tot cas, l'Andorra que veiem és, sense cap mena

de dubte, el resultat de la profunda mutació que el país experimenta a partir del primer terç del segle XX.

L'INICI DE LA RENOVACIÓ ARQUITECTÒNICA. A LA RECERCA DEL CARÀCTER URBÀ

Al segle XVIII, Andorra inicia un procés de creixement econòmic que continuarà fins a la dècada dels anys setanta del Vuit-cents recolzat en les indústries rurals del tèxtil, les fargues, el comerç de bestiar i el tabac. La bonança farà augmentar la població, que es distribuirà de forma homogènia en el territori, les cases s'eixamplaran i s'hi introduiran millores com ara el vidre a les finestres i les balconeres a la façana (Toledano, 2005, p. 245). Tot canvia al darrer terç de la centúria a partir de la crisi de l'economia tradicional i la davallada demogràfica amb les primeres tensions entre tradició i modernitat. La manca de perspectives de futur fa augmentar l'emigració, que passa de ser estacional a permanent. Aquest moviment poblacional cap al sud de França i, sobretot, cap a les zones industrials de Catalunya, amb Barcelona com a gran referent, implica tant una font d'ingressos com d'idees i modes. Les transformacions urbanístiques que la capital catalana impulsa seran un model per a la resta de Catalunya i, també, per a Andorra. L'obertura del carrer de Ferran (1827), l'ampliació del pla de Palau (1833), el conjunt conegut com a Porxos d'en Xifré (1837) i, gràcies a l'enderroc de les muralles, l'impuls del pla Cerdà (1859) bastiran construccions de regust neoclàssic que influiran en la renovació de la nostra arquitectura (Lacuesta, 2005a, p. 399).

Les primeres passes es van fer a la capital, concretament a la plaça Príncep Benlloch, on les cases fortes modernitzaren els seus habitatges

amb aquells referents cultes i urbans. Casa Guillemó (Casa Francisco Duran) el 1883, Casa Molines (Casa d'Anton Mestre) el 1855, Casa Cintet (Casa Amadeu Rossell) el 1843, Casa AC el 1885 i Casa l'Apotecari reformaren les façanes seguint la divisió clàssica de base, cos i coronament, organitzada al voltant d'un eix central. Al sòcol apareixen les arcuacions dels portals —avui majoritàriament desaparegudes—; al dau, les obertures que disminueixen en alçària amb balconeres corregudes a la planta noble —poc habitual fins a aquell moment— i balcones a les superiors, i en l'entaulament, una filera d'ulls de bou que ventilen les golfes sota una important barbacana. Les finques es rematen amb llosats de dos o quatre aiguavessos per damunt dels quals sobresortia la singular galeria de Casa Cintet reproduïda de nou en la darrera remunta de l'immoble a càrrec de Xavier Orteu arquitectes (2021). Les façanes acabaran arrebossades i pintades o esgrafiades en diferents colors amb emmarcats d'obertures i, a Casa Molines i Casa Cintet, amb carreus o pilastres simulats. Tota una novetat que les allunyava de l'arquitectura tradicional per emparentar-se amb les cases senyorials de Barcelona amb les quals marca l'estrat social. Una altra innovació va ser la introducció de la fosa en la formació dels cossos volats en comptes de la fusta, sovint amb detalls decoratius en els quals s'introduïen les inicials del propietari i l'any de construcció. El nou element tindrà èxit i es repetirà en substitucions de balconades com la de la Casa Areny i Plandolit d'Ordino (1849) o la de la Casa Rull de Sispony (avui desapareguda).

La nova arquitectura del centre de la capital s'estendrà pel país fins ben entrat el nou segle amb exemples com l'Hotel Palanques (1934-1935) a la Massana; Casa Motxilla a Andorra la Vella; Cal Majol (1885), antiga fàbrica de Cal Rafeló (1909-1911), Casa Palau —desapareguda— (1925), Hotel Principal (1931-1933), Cal Pau de la Ramona

(1934) i Casa Cairat o Casa Travesset a Sant Julià de Lòria; Ca la Felícia (Casa Montserrat Altimir), Casa Agustí Vidal (1921), Casa Sara Pla (1932), Casa Fusilé (1935) o Hotel Pla —desaparegut— (1862), que arribaren a formar un conjunt a la part alta de l'avinguda Carlemany d'Escaldes-Engordany. Per bastir aquests immobles s'emprarà un nou sistema constructiu que tindrà una gran importància en l'expansió edilícia de les següents dècades: la volta catalana.

L'ARQUITECTURA DEL GRANIT. EL REGIONALISME NOSTRAT

La modernització de l'arquitectura andorrana anirà pouant de la catalana, com demostren els coronaments amb regust modernista de Cal Palau de la Ramona (1934) o de Casa Cairat a Sant Julià de Lòria, fins que agafa força el regionalisme arquitectònic, en què les referències, les tècniques i els materials locals prenen importància. A casa nostra, els paraments de pedra de granit es convertiran en tot un tret identitari que s'anomenarà «arquitectura del granit», lligada, cal no oblidar-ho, a la volta catalana.

L'edifici que enceta la sèrie i, de pas, la primera obra d'autor al país, va ser la Casa Warren (pel propietari), coneguda també per Casa Popov (per l'estatger) o, com es coneix més popularment, Casa dels Russos (per l'origen d'aquest darrer). Cèsar Martinell Brunet (1888-1973) acabava d'obtenir el títol d'arquitecte quan va rebre l'encàrrec. Havia de ser el punt de partida de l'enclavament de Sant Jordi a Santa Coloma, una de les disset colònies of *single tax* que es crearen arreu del món entre 1893 i 1933 sota les idees utòpiques de l'economista Henry George. La iniciativa no va tenir èxit, però ens va deixar una joia noucentista amb deliciosos elements medievalistes (1916), com les obertures amb arc o les finestres geminades. Possiblement,

l'arquitecte vallenc no va ser l'únic a qui se li va demanar proposta, ja que en el fons d'en Francesc de Paula Nebot i Torrens (1883-1865), que custodiava el Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (COAC), hi ha un «proyecto de Chalet en Andorra» que sembla pensat per al mateix indret.

Martinell també serà una figura clau en la conservació del nostre romànic i, de fet, la forma en què ens ha arribat deu molt a les intervencions que va dur a terme, primer amb l'entitat Amics de l'Art Vell —a Sant Joan de Caselles (1934-1935) i Santa Coloma (1934)— i després a la gran majoria de monuments entre 1962 i 1966 signades, per qüestions burocràtiques, pel seu fill Cèsar Martinell Taxonera (1927-2014). La darrera proposta de Martinell al país va ser el projecte d'urbanització per al poble de Santa Coloma (1967), on plasma les seves idees sobre el tractament dels entorns dels monuments.

Caldrà esperar més d'una dècada per reprendre el fil de l'arquitectura del granit amb l'Hostal Valira a Escaldes-Engordany (1929-1933), obra del monjo de Montserrat Pere Celestí —Jaume Gusi Rossell (1897-1971)— sota la influència de l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) amb el qual havia fet amistat durant les reformes que aquest dirigí al monestir català. Es tractava d'un hotel balneari marcadament urbà situat al centre de la zona turística d'aigües del país i que tenia com a gran novetat disposar d'un dels primers ascensors d'Andorra. La frontalitat, la simetria i els jocs d'obertures, així com el ràfec trencat per llucanes, el van convertir en un referent per a edificis posteriors, com l'Hotel Carlemany (1948) o la Casa Duró (1953-1954) a la mateixa parròquia. Els serveis de l'hostal es van completar amb un quiosc i una pèrgola que badava sobre el riu Valira a l'altre costat de la carretera. La trajectòria andorrana del pare Gusi es va tancar amb una altra mostra d'arquitectura del granit: les antigues Escoles de Nostra Senyora de Meritxell. Situades

en una cantonada a prop de l'Hostal Valira, eren un volum sobri que albergava a la planta baixa el garatge Valira i, a sobre, les escoles.

Ara bé, la gran expansió d'aquest regionalisme nostrat va ser conseqüència de l'impuls modernitzador de la política de concessions a canvi d'infraestructura encetada pel Consell General (Baró, 2005, p. 309), primer amb els salts d'aigua, a canvi de carreteres, i després, amb la radiodifusió. Dos edificis representaran l'impuls d'aquest corrent: el de Fhasa (1934) i el de Ràdio Andorra (1939). El primer va ser projectat per Josep Danés i Torras (1891-1955) a demanda de l'enginyer Alfred Würth Rham (1886-1947), que el coneixia de quan va bastir un refugi al port de la Bonaigua (1929) per a l'empresa Productora de Fuerzas Motrices SA (Puigvert, 2019, p. 92-95). El segon va ser obra de l'arquitecte Robert Thilhe (1902-1971). Tots dos empraran paraments de granit, l'un amb maó de pla i l'altre amb formigó armat. El primer va utilitzar-lo a Andorra de forma massiva. El 1964, per fer la guitza a Ràdio Andorra, el Govern francès plantà al pic Blanc l'emissora de Sud Radio, un magnífic edifici futurista de formigó blanc. Dues dècades després de Fhasa, Danés va tornar a tenir un encàrrec a Andorra. Aquest cop va ser la nova església de Sant Pere Màrtir, a Escaldes-Engordany (1952). Es tracta d'un temple de planta basilical de tres naus que va finalitzar Jordi Bonet Armengol el 1981.

L'arquitectura del granit serà hegemònica fins entrada la dècada dels cinquanta, coincidint amb l'augment del turisme comercial. Els edificis plurifamiliars amb botigues als baixos i els hotels aniran arrencant-se al llarg de les carreteres sota la signatura, cada vegada més, d'un arquitecte, principalment català, que rara vegada visitava les obres, fet que accentuava les diferències entre allò projectat i allò executat. Pel país, a més d'aquells a qui ja hem anomenat, passaren arquitectes com Josep Puig i Cadafalch (1867-1956), Adolf Florensa i Ferrer (1889-1969), Joan Margarit i Serradell

(1908-1977), Agustí Borrell i Sensat (1910- 1971) o Josep Brugal i Fortuny (1911-1999), als quals se sumarà el primer titulat andorrà, Xavier Pla i Pujol (1906-1996).

Curiosament, Pla havia estudiat l'arquitectura hospitalària més avantguardista del moment per al Sindicat d'Arquitectes de Catalunya, però es va decantar professionalment pel Noucentisme historicista primer, com demostra el seu projecte final de carrera sobre un Parlament per a les Valls d'Andorra (1933), i pel regionalisme andorrà tot seguit, amb obres com el Comú (1949) i el Quart (1952) d'Ordino; Casa Palanques (1947) i Quart de Sispony (1947) a la Massana; Casa Armengol (1945), Quart d'Andorra la Vella (1946), Casa E. Coll (1948), Casa Vda. de Massip (1948), Casa J. Cassany (1948) i Casa A. Torres a Andorra la Vella; Casa de Sara Pla (1932), Casa A. Vidal (1946), Fàbrica de blanqueig per a J. Pantebre (1946), Casa Tudel (1947) o Casa F. Ros (1948) a Escaldes-Engordany. Tots aquests arquitectes influenciarien els constructors locals, que enriquiran el paisatge urbà amb obres com la Casa Arajol (1950-1953) a Andorra la Vella; Casa Ramon Balletbó (1950) i Casa Pintat-Argelich a Sant Julià (1953), o Casa Duró (1953-1954) i Casa Palmitjavila (1953-1956) a Escaldes-Engordany.

Puig i Cadafalch, tot just exiliar-se al sud de França a l'inici de la Guerra Civil espanyola, va visitar el país convidat pel seu amic Mariano Lacruz. Per a ell va projectar, als afores d'Escaldes, primer un hotel i després una casa de veïns, que serà finalment la que bastirà. L'arquitecte va emprar elements nous al país com els llosats de pendents trencats o les tribunes de perfil variable. Puig també projecta la Casa Claverol i la Casa Torrellardona a Andorra la Vella. La primera no es va executar i la segona només conserva una tercera part. La darrera intervenció andorrana va ser a l'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella, on alça el campanar i basteix un pòrtic a l'entrada principal

(1945-1952). L'ampliació que tot seguint comença a pensar quedarà pendent fins al 1962, quan Josep Brugal i Fortuny (1911-1999) la tira endavant capgirant el temple en direcció a la plaça Príncep Benlloch a través d'una planta de creu llatina coberta amb volta de maó de pla i presidida per una façana amb atri i rosassa goticista. L'arquitecte vilafranquí va arribar a Andorra gràcies a l'amistat amb Casa Molines, per a la qual va bastir, als anys quaranta, un deliciós palauet a la Seu d'Urgell exemple de la millor arquitectura del granit.

Brugal serà, conjuntament amb Adolf Florensa, autor de l'edifici de la Caixa de Pensions i d'Estalvis de Catalunya i Balears (1952) a la cèntrica plaça Rebés de la capital. L'edifici en cantonada, presidit per una torre, seguia els esquemes de les seus que l'entitat bancària aixecava en la seva expansió per Catalunya (Aleix Dorca el transformà integralment entre 1997 i 2000). Per la seva banda, Florensa ens deixa un dels referents del luxe de mitjan segle XX: l'Hotel Rosaleda d'Encamp. Disposava de garatge, ascensor, calefacció central, habitacions amb bany incorporat i àmplies terrasses i balcons per gaudir del paisatge (Enric Dilmé, Xavier Orteu i Jordi Vidal el rehabilitaren per a Ministeri de Cultura entre el 2015 i el 2020). L'arquitecte lleidatà projectà un nou establiment hotelier per a la mateixa propietat que no s'arribà a executar. Aquest cop tenia un caràcter més alpí i servia de sortida d'un funicular que enllaçava Encamp amb el llac d'Engolasters.

Mentre el país creixia sense ordre, Joan Margarit i Serradell, de la mà del promotor Bartomeu Rebés, estudiava l'eixample de la capital a través d'un espai acotat que n'endrecés la futura expansió urbana. La plaça Guillemó d'Andorra la Vella (1950-1957), coneguda com a plaça de les Arcades per la porxada amb voltes de mocador de maó de pla sobre pilars i arcs de granit que la caracteritza, va ser la millor operació urbanística a Andorra al llarg del segle XX. Els mateixos protagonistes estaran darrere de l'Hotel Andorra Park (1951-1956), del

qual destaca el gran volum de la coberta amb llosats trencats i llucanes que n'accentuen l'aspecte muntanyenc (reformat i ampliat el 2007 per Xavier Güell i Màrius Quintana amb el seguiment de les obres de Toni Molné). L'edifici l'acabarà Josep Maria Sostres, al qual, tot seguit, Rebés encarrega la urbanització del que serà la plaça Rebés (1955). Els esbossos apunten a un espai rectangular amb una galeria al subsol des d'on partia un telefèric cap a Prat Primer. La idea la reprendrà Bartomeu Llongueras (1906-1966) amb l'avinguda de la Llum (1958), un projecte que volia emular la galeria comercial del mateix nom que hi havia sota el carrer de Pelai de Barcelona.

L'EXPANSIÓ EDILÍCIA. LA PETJADA FORANA: MODES, MATERIALS I ARQUITECTES

A partir de mitjan segle XX, el *boom* turístic i comercial accelera la concentració edilícia en les valls centrals. Amb la voluntat d'equilibrar el territori, Pierre Vellas impulsa el pla pilot de desenvolupament econòmic de la vall d'Ordino (1959), del qual es construïren uns xalets a la Cortinada que reflecteixen la visió forana de l'habitatge pirinenc. A remolc del creixement urbanístic es comencen a decretar les primeres regulacions: onze metres per a l'amplada mínima de les carreteres (1953); 18,50 metres per a l'alçada màxima dels edificis (1956) amb l'exigència de coronar-los amb llosat; l'obligació dels quarts i els comuns de redactar plànols d'urbanització (1958); el deure dels tècnics de registrar-se a Casa de la Vall i l'obligació d'arrebossar les façanes principals per «salvaguardar l'estil característic del país» (1961); la documentació mínima dels projectes i de les condicions d'habitabilitat (1965) o la necessitat de places d'aparcament per als nous edificis

(1968).

A mitjan dècada del seixanta, l'urbanista Manuel Baldrich i Tibau (1911-1966) proposa protegir els nuclis antics i els cursos d'aigua, fer passejos a la vora dels rius i evitar que els carrers serveixin per a tot: vial ràpid, carrer comercial, aparcament de cotxes... (Lluelles, 2004, p. 163). S'inicia la defensa del patrimoni amb ordinacions que prohibeixen la construcció al voltant de les capelles romàniques (1964 i 1970), alhora que es contracta Cèsar Martinell per conservar tots els vestigis medievals (1962-1967). El 1962, Joaquim de Ros (1911-1988) i Josep Canela Tomàs (1912-1992) reformen la Casa de la Vall fent-la més senyorial a través de nous elements i de simetries que mai no havia tingut, alhora que la despullen dels arrebossats històrics en línia amb la imatge popular de l'arquitectura de muntanya. Tant és així que el Consell General, el 1982, obligarà tota nova construcció a revestir-la totalment o parcialment amb pedra. En aquesta línia, va ser paradigmàtica la urbanització la Pleta d'Ordino (1980) d'Albert Pujal i Ramon Ribalta, als afores del poble, que tindrà força acceptació en conformar una agrupació d'habitatges amb reminiscències de llogaret tradicional. L'experiència es repetirà en altres indrets, com al Tarter de Soldeu o a l'Aldosa de la Massana.

L'aparició dels dos primers edificis vinculats al racionalisme marcà el declivi de l'arquitectura de granit i l'inici de la influència de l'estil internacional en les futures construccions. Els murs de càrrega desapareixen, substituïts per les estructures de forjats sobre pilars on se separa la part portant dels tancaments. Primer va ser la Casa Farràs (1952-1956), de Josep Maria Sostres (1915-1984), i després l'Editorial Casal i Vall (1961), de Domènec Escorsa (1896 - c. 1989), ambdues a Andorra la Vella. Escorsa havia treballat amb Le Corbusier, a qui va ensenyar la volta catalana, i era amic de Josep Lluís Sert, Joan Miró i Pablo Picasso, amb els quals col·laborà al Pavelló de la República Espanyola per

a l'Exposició Universal de París del 1937. L'amistat amb Sert venia de més lluny, concretament d'ençà que coincidiren a les obres de la Sagrada Família d'Antoni Gaudí (Tous, 2015, p. 404). Establert a Besiers, treballa bàsicament a l'Aldosa de la Massana per a Francesc Font. Sostres, per la seva banda, elabora diferents projectes per a Julià Reig, dels quals destaquen el pavelló terrassa i l'ampliació de l'Hostal Valira (1955), que no van veure la llum. Curiosament, aquell indret d'Escaldes-Engordany va ser l'escenari d'altres propostes innovadores, com ara la de l'església parroquial de Nostra Senyora de l'Assumpció (1951), de Miquel Fisac (1913-2006), o una nova versió del pavelló terrassa per a l'Hostal Valira (1960), d'Enrique Delso (1922-2014). Fisac, que va conèixer Andorra quan acompanyava el fundador de l'Opus Dei, Josepmaria Escrivá de Balaguer, en la seva fugida de la Guerra Civil espanyola, bastirà amb granit la primera seu bancària del Principat, Crèdit Andorrà. La producció andorrana de Delso serà més prolífica, amb brillants propostes com l'edifici plurifamiliar per a Julià Reig a Sant Julià de Lòria (1958) o l'edifici de la Companyia Andorrana d'Assegurances (1963).

La urbanització del territori era imparable i l'arribada de tècnics, constant: arquitectes, aparelladors, topògrafs, «tècnics de plànols»... El 1971 es van registrar a casa de la Vall cinc arquitectes i tres aparelladors, i cinc anys després ja hi havia seixanta-dos arquitectes i cinquanta-set aparelladors. Arribaren Enric Llimona (1920-1999), que introdueix noves tipologies com els aparcaments verticals dels desapareguts pàrquings Central (1965) i Internacional (1966), així com la icònica caseta d'informació turística que formava part de la imatge del país; Vicenç Ignasi Frau, amb el singular edifici de façana en ziga-zaga i xapa metàl·lica al número 11 del Camp Babot a Andorra la Vella (1970); Armand Mas (1918-1988), amb l'edifici plurifamiliar del número 2 del carrer de la Unió a

la mateixa capital (1971); Josep Puig i Torné (1929-2020), amb les botigues Fusilé d'Escaldes-Engordany (1973), i d'altres: Javier Barba Corsini, Miquel Maria Aragonés, Jordi Masgrau, Florencio Moco-roa, Josep Maria Jansa, Manel Vaquero, Josep Maria Esquius, Joan Vehils, Lluís Maria Pascual, Miquel Suri, Josep Oriol Feners...

L'any 1970 es llicencià el segon arquitecte andorrà: Pere Aixàs. Premiat amb dos premis FAD en la seva etapa barcelonina amb l'estudi MAD, serà un dels arquitectes més prolífics del país; tant és així, que el Col·legi d'Arquitectes d'Andorra, del qual fou un dels fundadors i el col·legiat número 1, li va atorgar l'any 2020 el primer Premi Xavier Pla d'Arquitectura per la seva trajectòria professional. Tres anys després que Aixàs, el 1973, obtingué el títol la primera andorrana: Mercè Sansa.

INFRAESTRUCTURES I EQUIPAMENTS. NECESSITATS SOCIALS I ESTRUCTURES D'ESTAT

A la dècada dels seixanta, l'èxit turístic i comercial del país és imparable. Andorra atrau un ingent nombre de visitants àvids de les darreres novetats en articles de consum. Els grans magatzems Pyrénées i el desaparegut Prisunic amb les seves escales mecàniques i façanes de vidre meravellaven els turistes que abarrotaven les avingudes Meritxell i Carlemany. L'oferta es complementava amb atraccions com el cabaret restaurant La Rondana, de l'empresari català Melcior Larrosa, o les Arenes Monumentals del magnat de les begudes Paul Ricard —cal no oblidar que Andorra era el seu segon client mundial— i Pierre Fournié de la Martinie, on s'oferien corrides de braus de famosos toreros —El Cordobés, El Viti, Palomo Linares, El Litri...— o actuacions de cantants francesos — Charles Aznavour, Dalida, Charles Trenet, Gilbert

Bécaud, Johnny Hallyday...— i espanyols —Lola Flores, Manolo Escobar, Julio Iglesias...— (Marquet, 2021).

Tanmateix, arriba al país un important flux de mà d'obra per atendre el volum de turistes arribats per carretera. Les carències d'infraestructures a tots els nivells: viaris, educatius, sanitaris... s'accentuen, raó per la qual passen a ser una prioritat institucional. En aquesta direcció cal entendre la creació de l'Oficina de Treballs Públics del Molt Il·lustre Consell General (1969-1969) i les reflexions sobre l'ordenació del territori de l'enginyer Bonaventura Adellach (1928-2021) aparegudes a *RAO, Realitats Andorranes i Objectius* (1973), a les quals en seguien d'altres del mateix autor sobre estadística (1976), toponímia (1977) i geografia (1978). Adellach, amb Ramon Ganyet, van estudiar un pla viari per a la capital (1973), igual que ho van fer la Compagnie Nationale d'Aménagement de la Region du Bas-Rhône et du Languedoc (1975) i, més tard, Eron Estany i Josep Maria Vila (1980).

El Consell General imposà l'escolarització obligatòria fins als catorze anys i assumí la construcció de noves escoles per a totes les parròquies tant pel sistema francès com per l'espanyol. Josep Canela Tomàs fou l'encarregat d'aquests anodins aularis emparentats amb l'arquitectura del granit. També dirigí les obres dels desapareguts edifici del Servei de Telecomunicacions d'Andorra (STA) i caserna de bombers a la zona de Prada Ramon d'Andorra la Vella. El 1966 s'inaugurà el col·legi confessional de Sant Ermengol, al qual s'uní el Col·legi Janer amb el mateix esquema de volums compactes coronats per una torre sota la direcció d'Armand Mas Tulla (1918-1988).

D'altra banda, el sistema francès encetà la dècada dels setanta amb el Lycée Comte de Foix, de Jean Bordes, que tingué una extensió el 2008 a càrrec de Claude Branger i Gilbert Romeu i una darretera reforma dirigida pels andorrans Pol, Nadal i

Boix. Es tractava d'un original campus que combina pavellons de poca altura units per pèrgoles amb patis que baden sobre el riu i on abunda la xapa galvanitzada, tota una novetat tipològica i constructiva al país. El 1982 nasqué l'escola maternal andorrana, a la qual van seguir els centres de primera i de segona ensenyança i de batxillerat amb edificis de qualitat arquitectònica desigual. S'aixecaren les escoles primàries d'Ordino, de Víctor Blasi (2000), ampliada per Gerard Veciana (2011); de la Massana, de Fermí Ginjaume i Carles Gras (2002); d'Escaldes-Engordany, de Josep Adserà (1993); d'Andorra la Vella, d'Enric Rello i Agustín Mateos (1994), ampliada per Marc Monegal el 2018, i les escoles de segona ensenyança d'Encamp, de Fermí Ginjaume (2010), o d'Ordino, de Marc Monegal (2008).

Aquest mateix arquitecte fou l'encarregat del centre de batxillerat de la Margineda (2002) i de la seva posterior ampliació (2021). El centre de formació professional d'Aixovall, de Xavier Orteu (2008), i la Universitat d'Andorra de Sant Julià de Lòria, de Fèlix Vicente (2001), completaren el panorama educatiu del país.

L'any 1968 entrà en vigor el règim d'assegurança obligatòria i tres anys després obrí la Clínica Verge de Meritxell a Escaldes-Engordany, de Josep Canela, per cobrir les necessitats que tot just alleujaven el centre privat del doctor Vilanova d'Andorra la Vella. El 1977 es bastí el Centre Hospitalari de Santa Coloma, que fou substituït, el 1994, per l'Hospital Nostra Senyora de Meritxell, a tocar de l'anterior, al qual seguien els centres d'assistència primària a totes les parròquies. En tres dècades s'havia passat de l'arquitectura del granit a la més moderna dels centres sanitaris inspirats en els exemples americans sota la batuta dels arquitectes Francesc Montaner, Francesc Pernas i Joaquim Solé, que introduïren per primera vegada al país la façana ventilada, la prefabricació de part de l'obra, com ara els nuclis higiènics, i els plànols generats per ordinador, tècnica de representació que serà omnipres-

ent des d'aleshores.

També quedà petita l'esplanada del santuari de Meritxell per acollir l'aplec de la Diada Nacional, per la qual cosa, el 1971, el Consell General convocà un concurs que guanyaren els perpinyanesos Charles Cervelló i Zygmund Knyszewski. Malauradament, un any després, un incendi destruí el temple i el Consell General demanà als arquitectes andorrans Pere Aixàs Espar i Albert Pujal Trullà, conjuntament amb els catalans Oriol Bohigas i Guardiola (1925-2021) i Ricard Bofill Levi (1939-2022), una nova proposta. Presentaren un ambiciós projecte paisatgístic que unia els dos vessants de la vall en un continu de rampes i escalinates que passava per sobre d'un embassament i travessava el nou temple situat al costat de l'antic. Finalment, només es bastí el santuari sota la batuta única de Ricard Bofill (1976), que, poc després, desenvolupà, per al Comú d'Andorra la Vella, el conjunt residencial de la Comella. Oriol Bohigas amb el seu despatx MBM perpetrà l'ampliació de l'església de Santa Eulàlia d'Encamp escapçant l'absis (1989), mentre que Pere Aixàs i Pere González de Alaiza s'encarregaren de l'església del Fener (1980) i Manel Pallarès de la deliciosa capella de Sant Jaume dels Cortals d'Encamp (1999) on, possiblement més que cap altre arquitecte, va traure profit expressiu als obligatoris lloçats, com tornà a demostrar a l'oficina de turisme del Pas de la Casa (2000) o a l'edifici dels Arcs a la Massana (2015).

Després de la primera crisi econòmica des de la Segona Guerra Mundial, coneguda com la Crisi del Petroli (1975), se succeïren períodes de creixement de dècada, dècada i mitja, amb marcades recessions. Aquestes fluctuacions afectaren des d'aleshores la indústria de la construcció, ja que en cada crisi s'ha perdut mà d'obra, fet que ha condicionat la resposta del sector en el període expansiu següent. En paral·lel, continuava la necessitat de regular l'activitat edilícia; així, durant la dèca-

da dels setanta, se'n conforma un primer corpus de normes subsidiàries amb la revisió i ampliació de les ordinacions existents sobre urbanitzacions, parcel·lacions, volum edificable, cobertes, altures exteriors i interiors, patis, condicions higièniques, aparcament, comerços, oficines... La tardor de 1982, uns intensos aiguats inundaren violentament les valls andorranes i afectaren la xarxa viària. Les tasques de reconstrucció anaren lligades a la canalització dels rius, sobretot en els trams que passen pels nuclis urbans, allunyant-los definitivament de la població.

El mateix any, el Consell General exigí als comuns la redacció d'una normativa urbanística pròpia sobre la base d'uns paràmetres compartits. Per un costat, calia classificar el territori parroquial en nucli antic, nucli urbà, zona d'eixample urbana, zona residencial, zona industrial i zona rústica no urbanitzable, i per un altre, calia revestir els edificis amb pedra i fusta. Per primera vegada es declara una moratòria de la construcció fins que no s'aprovin les ordinacions comunals exigides. S'aprovà la Llei de protecció del patrimoni cultural-natural d'Andorra (1983), a partir de la qual es crea el Catàleg del Patrimoni Nacional i, tot seguit, les primeres normes de caràcter mediambiental, com ara la Llei de residus sòlids, la Llei de policia i protecció de les aigües o la Llei sobre contaminació atmosfèrica i dels sorolls (1985). En l'àmbit del patrimoni s'intervé a la Torre dels Moros i a l'església de Sant Romà de les Bons, alhora que es redacta el pla de protecció del seu nucli antic (Joan Albert Adell i Antoni Navarro, 1988) i posteriorment els plans especials de Pla (1996) i de Sispony (1999).

El Govern continua bastint equipaments com ara l'Auditori Nacional, de l'especialista José María García de Paredes, a partir d'una construcció dels anys trenta; l'edifici administratiu del Govern, de Josep Puig Torné (1984), l'únic exponent brutalista al país; el Despatx Central de la Policia, d'Aleix Dorca i Fermí Ginjaume (1998); la duana hispanoandor-

rana, de Pere Aixàs (1994), o, a la frontera oposada, la del Pas de la Casa, de la mà d'Emmanuel Nebout (2008). Per la seva banda, el Consell General encarregà a Francesc Mitjans un ambiciós complex esportiu que volia emmirallar-se en el del Futbol Club Barcelona, del qual l'arquitecte català havia projectat l'elegant estadi del 1957, desfigurat després per diferents ampliacions. Finalment, es va executar per separat i sense relació el pavelló esportiu (1987), i el camp d'esports (1981), que es convertí en Estadi Nacional el 2014 gràcies a RGA arquitectes associats (Pere Riera i Josep M. Gutiérrez) i Julià Call, els mateixos que unes dècades abans havien fet el complex socio-cultural i esportiu del Pas de la Casa i, el 1992, el Centre Cultural i de Congressos Lauredià, aquest cop amb Fermí Ginjaume i Joan Casamajor com a socis andorrans.

La Caixa Andorrana de Seguretat Social (CASS) promogué el concurs de l'illa d'habitatges de Prada Casadet (1982) que guanyà el Grup Taure (P. Aixàs, A. Dorca, J. L. Orobitg, A. Valdés, M. Valdés i J. M. Farré) per davant de Ricard Bofill i Arturo López Mateos, mentre que l'STA impulsà l'edifici Nexus a Santa Coloma, de Jordi Batlle (2003), i FEDA, l'ampliació de l'antiga Fhasa, de la mà d'Aleix Dorca (2002). Els comuns no es quedaren enrere i, fins i tot, semblaven fer-se la competència. Així, s'aixecaran a totes les parròquies nous seus comunals, centres esportius, centres culturals, parcs, cementiris... no sempre afortunats. Dels nous comuns, cal destacar el d'Encamp, de Roberto Suso (1991), el primer edifici amb mur cortina al país; la remodelació de l'edifici de Xavier Pla a la plaça major Ordino com a nou Comú, de Pere Espuga (2006); l'edifici comunal de Pere Aixàs a Andorra la Vella (1982), el qual completà Josep Adserà amb unes noves dependències administratives (2014), i les cases comunes d'Escaldes-Engordany (1990) i de Sant Julià de

Lòria (2002), d'Alfons Valdés i Joan Casamajor, respectivament.

Els centres esportius més remarcables són el d'Ordino (1996), del despatx barceloní MBM (J. Martorell, O. Bohigas, D. Mackay, L. Pau), ampliat darrerament per Xavier Orteu Arquitectes (2021); el complex esportiu dels Serradells a Andorra la Vella, del Grup Taure (1987), o el poliesportiu i l'estació d'autobusos al Prat Gran d'Escaldes-Engordany, de Pep Bonet (2000). El Parc Central d'Andorra la Vella, de Daniel Gelabert, és l'única obra d'inspiració deconstructivista al país.

Pel que fa a les necròpolis, cal destacar les dues ampliacions d'Ordino: la primera, una magnífica adaptació topogràfica de Joan Rodón, i la segona, una remarcable continuació de Josep Anton Montaner (2000), amb un original revestiment de pedra en escaquer que es repeteix a l'aparcament d'autobusos i als accessos i zona verda al Prat de Call (2005) i que recorda la base de l'auditori Kursaal a Sant Sebastià, de Rafael Moneo (1999).

Lligat amb els esports d'hivern, el Govern aixecà el Palau de Gel de Canillo, d'IPF Enginyeria (1988), i als dominis esquiables els edificis de peu de pistes d'Encamp (1998) i de la Massana (2002), obres de Ricard Mercadé i Aurora Fernández conjuntament amb Robert Albós i Robert Martí en el primer cas i amb Albert Vila en el segon. Els promotors privats no es quedaren enrere en l'afany d'assemblar-se als centres de negoci de les ciutats europees, començant per les entitats bancàries com la seu central de MoraBanc a Andorra la Vella, de GCA Arquitectes, amb Andreu Terreros (1998); l'edifici Andbanc a Escaldes-Engordany, obra de Roberto Suso i Fermí Ginjaume (1994), o l'edifici Quars a la capital, de Patrick Genard i Joan Casamajor (2007). El 1994, Jean-Michel Ruols bastí el centre termolúdic de Caldea a Escaldes-Engordany, ampliat posteriorment amb l'Inúu (2013), un complex aquàtic totalment de vidre d'aspecte mineral amb

una torre de 80 m altura que esdevingué la construcció més alta del país. Els murs cortina continuaren emprant-se en edificis representatius, alguns amb plans inclinats d'un gran dinamisme, com l'edifici The Embassy-Diamant, de Xavier Orteu Arquitectes, a la capital (2019), o el geriàtric Salita, de Marc Monegal, a Escaldes-Engordany (2015). Monegal ha fet d'aquestes geometries un segell personal, com es pot veure als centres d'ensenyament que ha bastit així com al Centre de Tecnificació d'Ordino (2012) o el Centre d'Art d'Andorra la Vella (2022).

L'any 1988 es crea el Col·legi Oficial d'Arquitectes d'Andorra (COAA) amb la voluntat de regular la professió i influir en el sector. En poc més de tres dècades s'ha passat dels divuit membres inicials als 178 actuals, 45 dels quals són dones. La Constitució de 1993 mana vetllar per la utilització racional del sòl, la qualitat de vida i l'equilibri ecològic (article 31), pel dret a l'habitatge digne (article 33) i per la protecció del patrimoni (article 34), principis que es desenvolupen en la Llei d'accessibilitat (1995), la Llei d'ordenació del territori i urbanisme (2000), la Llei del patrimoni cultural d'Andorra (2004)... Aquestes normes implicaren una segona moratòria de la construcció mentre es redactaven cadascun dels set plans d'ordenació i urbanisme parroquials o es fixaven els entorns de protecció dels monuments. Els primers es van començar a aprovar a partir de l'any 2006 i ja estan en segones revisions, mentre que els entorns avancen lentament.

CANVI DE SEGLE. GLOBALITZACIÓ, CRISI CLIMÀTICA I PANDÈMIA

El creixement econòmic de finals de segle XX es dispara a l'inici del nou mil·lenni sobre la base d'un sector immobiliari imparabile. L'optimisme

mundial esperona les administracions d'arreu a sumar-se a la festa a través d'edificis emblemàtics per a major glòria dels governants. I és aleshores que apareix a Bilbao el Museu Guggenheim de Frank O. Gehry (1997), un monumental remolí de titani que transforma una deprimida zona industrial en un centre turístic d'abast universal. Tant era el que contenia. La imatge era el fi; la funció, el de menys. L'arquitectura icònica enlluernava i totes les mirades es dirigiren cap a l'artífex de tal miracle: l'arquitecte estrella. Moltes administracions van voler provar fortuna. La d'Andorra, també. Així, l'any 2005, el Govern promou un concurs internacional fet a mida per als posseïdors del premi Pritzker i, més concretament, per al mag Gehry. Dos anys després s'anunciava que el futur Museu de la Pau i la Identitat i Arxiu Nacional aniria a càrrec del desitjat arquitecte americà que, a més, va ser guardonat en la primera i única edició dels Premis Internacionals Carlemany, dels quals ell mateix era l'autor del trofeu.

Tot seguit es va convocar un segon concurs, aquest cop per al Museu d'Art d'Andorra al solar que ocupaven l'edifici de l'STA i la caserna de bombers. Es va convidar cinc famosos despatxos a participar-hi: Foster + Partners, Zaha Hadid, Jean Nouvel, Dominique Perrault i, per descomptat, Frank Gehry. Tot apuntava que aquest tornaria a ser l'escollit, però un canvi de color polític al Govern, a les portes de l'esclat de la bombolla immobiliària, anul·là els projectes. L'arquitecte, disgustat, va rescindir el contracte per a la construcció del primer museu, va retornar el Premi Carlemany, va exigir la devolució de tot el material que havia aportat i va prohibir l'ús del guardó que havia dissenyat (Moix, 2010, p. 235-247).

Encara hi va haver un darrer intent governamental per portar al país un despatx famós. Aquest cop va ser un dels favorits del príncep Carles d'Anglaterra: el despatx Fairfax & Sammons, que es presenta

com a «Classical & Tradicional Architects». L'excusa va ser l'ampliació de la Universitat d'Andorra a través de la remodelació dels voltants de la plaça Major de Sant Julià de Lòria. La proposta dels anglosaxons va ser un repertori d'obeliscs, pilars dòrics, arcs de mig punt, encoixinats... ressons italians coronats per una torre que recordava el campanar de l'abadia de Sant Miquel de Cuixà i que feia la competència al cloquer de Sant Julià i Sant Germà. S'havia passat de l'avantguarda a la rereguarda sense que tampoc aquest cop fructifiqués. En paral·lel, el sector privat també va voler comptar amb arquitectes mediàtics, com ho demostren el projecte de la Querola a Ordino, de Jean Nouvel, amb la col·laboració de Jordi Sala (en construcció) o la nounada planificació a la Margineda de Foster + Partners amb Orobítg Arquitectura (2008).

Per la seva banda, el Govern planifica la xarxa viària a través del Pla Sectorial de Carreteres Generals (2005) i el Pla Sectorial de Noves Infraestructures Viàries (2015), dels quals deriven les variants d'Encamp i de Sant Julià o la prolongació de la carretera de l'Obac a Andorra la Vella, així com els túnels d'Envalira (2002), del Pont Pla (2006), dels Dos Valires (2012) i de la Tàpia (2013) o els ponts d'Anyós (2004), de París (2005), de Madrid (2006) i de Lisboa (2012), obres elegants de Carlos Fernández Casado amb la col·laboració de Suport Enginyers Consultors SA. També es van vestir un munt de rotondes, com la magnífica estructura sobre el riu al final de l'avinguda Fiter i Rossell d'Escaldes-Engordany (2013), del tàndem mencionat. La darrera obra d'aquesta societat ha estat la subtil passera Rosa Ferrer que uneix la plaça del Poble d'Andorra la Vella amb el centre històric de la capital (2020), just al costat del nou Consell General obra de Pere Espuga amb Ramon Artigas i Ramon Sanabria (2011). Aquest mateix arquitecte és l'autor d'altres edificis excel·lents, com les noves dependències del Govern a Prat

del Rull (2007) o la nova seu de la Justícia (2020), ambdues a Andorra la Vella. El 2006 s'inaugurà el Centre de Tractament Tèrmic de Residus d'Andorra (CTRASA) a la Comella, dirigit per Gilles Delmas i que ha permès la construcció d'una xarxa de calor a la capital. Els comuns van continuar amb la millora de la xarxa d'equipaments, i s'aixecaren el Centre Cultural de la Llacuna a la capital, obra de Jordi Batlle (2004), i el Complex Esportiu i Cultural al Prat del Roure d'Escaldes-Engordany, de la mà d'Ester Pascal (2011).

Superada la crisi econòmica del final de la primera dècada del segle, torna a agafar força la construcció fins a esdevenir el segon sector productiu del país després del tàndem turisme i comerç. La demanda està esperonada per l'auge de les residències passives arran de l'homologació internacional de la fiscalitat andorrana. Els plans comunals d'urbanisme comencen a modificar els paràmetres de la ciutat densa per introduir edificis d'altura, com en el cas del clot d'Emprivat a Escaldes-Engordany, sense, però, renunciar a la ciutat extensa, ans al contrari, proliferen noves urbanitzacions que fan augmentar els desplaçaments interns i els problemes de mobilitat. Per primera vegada des de mitjan segle XX s'inverteix la dinàmica residencial. Si a la dècada del 1970 quasi tres quarts parts de la població vivia a les valls centrals, avui no arriba a la meitat (Lluelles, 2021). L'epicentre comercial de la capital es desplaça a Escaldes-Engordany amb el centre Illa Carlemany de Pere Aixàs i els germans Robert i Esteve Terrades (2009) com a reclam, mentre es reforça l'oferta de grans magatzems al costat de les dues fronteres. Les noves promocions atrauen arquitectes forans com Víctor Rahola, Rafael de La-Hoz, Mano Arquitectura, Llamazares-Pomés Arquitectura, Ricard Mercadé - Aurora Fernández Arquitectes... que treballen al país associats a despatxos locals. Es basteixen conjunts d'habitatges socials com a la Solana del Pas de la Casa, de Pere Espuga (2006), o Jovial, de Jordi Batlle (2010), a Andorra

la Vella, que poca incidència tindran en la problemàtica social derivada de l'escassetat d'habitatge de lloguer assequible.

Els comuns promouen operacions de millora de l'espai urbà amb l'augment de les zones de vianants i la disminució del trànsit rodat, com ara les actuacions d'Andorra la Vella a l'avinguda Riberaigua, de Miquel Albós i, posteriorment, de Josep Adserà; a Prada Ramon, de Marc Monegal, o a l'avinguda Meritxell, primer amb el frustrat projecte d'Enric Miralles i Benedetta Tagliabue i després amb el liderat per Miquel Albós i Engine-sa; la reforma de la plaça de la Rotonda, de Pere Cervós i Ricard de Deus, o l'enginyosa resolució de l'accessibilitat entre Tobira i Princep Benlloch, de Jordi Vidal (2018). Escaldes-Engordany converteix en carrer per a vianants l'avinguda Carlemany de la mà de Pau Iglesias i Jacint Gil (2006) i els comuns de Canillo i Encamp reformen els nuclis antics amb acurats projectes de Miquel Mercè (2018).

La tasca de vindicació del patrimoni ha permès a Andorra formar part de la llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO en la categoria de paisatge cultural per la Vall del Madriu-Perafita-Claror (2004) i també en la de béns immaterials en participar en la candidatura internacional de les Falles del Pirineu (2015), alhora que es treballa intensament per recuperar la tècnica tradicional de construcció en pedra seca tan important en el passat. Per contra, s'ensorrava sobtadament la torre de Sant Vicenç d'Enclar (2019), possiblement la construcció més antiga de les que restaven dempeus al país, i se n'iniciaven les tasques de reconstrucció.

La urgència climàtica per la qual travessa el planeta obliga a canvis importants a tots nivells. Replantejaments als quals cal sumar les lliçons que està deixant la pandèmia del coronavirus. En les decisions sobre urbanisme i arquitectura agafa força el vessant temporal respecte a l'espacial

(Francesc, 2015). S'aposta per la introducció de la natura a les ciutats i als habitatges i per la flexibilitat dels espais, alhora que es fomenta la mobilitat compartida i elèctrica (Boeri, 2015). A casa nostra s'impulsa la reducció del consum energètic amb la rehabilitació del parc construït i la construcció d'edificis de baixa demanda on prenen rellevància conceptes com aïllament, barrera de vapor, estanqueïtat o ventilació controlada. En aquesta línia es van aprovar, el 2018, la Llei d'impuls de la transició energètica i del canvi climàtic, el Pla Sectorial d'Infraestructures Energètiques —per reduir la dependència exterior i el consum d'energies fòssils— i el Pla Sectorial d'Infraestructures Verdes. Es basteixen edificis amb predomini de la fusta, com ara el nou edifici de serveis del coll de la Botella, de Xavier Orteu Arquitectes (2017); el refugi de l'Illa, d'Altura Arquitectura (2017); la sala d'exposicions dels frescos de Santa Coloma, de Jordi Batlle (2017), o l'edifici Node, projecte guanyador del darrer concurs per a l'edifici de l'STA a Andorra la Vella, de Xavier Orteu Arquitectes (2021). Aquest darrer és un cas paradigmàtic del canvi d'orientació. L'antic solar de l'empresa de telecomunicacions havia viscut un primer concurs dirigit a reconeguts arquitectes als quals es demanava una icona mediàtica amb l'excusa del museu estatal. Un segon certamen, aquest cop nacional, encara cercava un edifici emblemàtic com a seu corporativa de la parapública i va ser guanyat per Gerard Arias, Mario Blanco i Enric Mias (2014) amb un espectacular oval de vidre que recordava la peça principal de la ciutat BBVA d'Herzog & de Meuron a Madrid (2015). I, finalment, una darrera convocatòria, que ja no cercava un símbol, sinó un edifici que donés resposta a les necessitats de l'empresa i fos amable amb el medi ambient.

Bibliografia

BOERI, Stfano (2021).

9 ideas for the future of cities, 18 de maig de 2021.

BOHIGAS, Oriol (1968).

«Una posible “Escuela de Arquitectura”». Revista Arquitectura, núm. 118, p. 24-30.

CAMIADÉ, Martina (2001).

La casa en la comunitat andorrana del s. XVII al s. XIX. Solidaritats i estratègies d'aliances i de poder. Andorra la Vella: Editorial Andorrana, 2001.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors; PUJADAS, Joan Josep (1997).

Andorra, un país de frontera. Estudi etnogràfic dels canvis econòmics, socials i culturals. Andorra: Ministeri de Cultura i Afers Socials; Barcelona: Altafulla. (Arxiu Etnogràfic d'Andorra; 1)

CANTURRI, Pere (1991).

Els colomers i palomers andorrans. Andorra la Vella: Associació de Velles Cases Andorranes.

DILMÉ, Enric; ORTEU, Xavier (2009).

Mig segle d'arquitectura andorrana. El reflex del Moviment Modern a Andorra: 1950-2000. Els antecedents, els exemples i l'evolució posterior. <www.enricdilme.com>. [Consulta: 27 juny 2022]

FERNÁNDEZ-GALIANO, Luis (2021).

La vida entre paréntesis. Una crònica del 2020. Madrid: Arquitectura Viva.

FRANCESC (2015). Carta encíclica 'Laudato si' del Santo Padre Francisco sobre el cuidado de la casa común. Ciutat del Vaticà: Libreria Editrice Vaticana.

HEIDEGGER, Martin (2015).

Construir, habitar, pensar. Madrid: Oficina de Arte i Ediciones.

LACUESTA, Raquel (2005a).

«Arquitectura d'autor a Andorra: 1860-1960». A: BELENGUER, Ernest (dir.). Història d'Andorra de la prehistòria a l'edat contemporània. Barcelona: Edicions 62.

— (2005b). «El procés de renovació de l'arquitectura andorrana (segles XIX i XX)». Revista de Catalunya, núm. 209 (setembre 2005).

LLUELLES, M. Jesús (1991).

La transformació econòmica d'Andorra. Barcelona: L'Avenç (Clio; 11) .

— (2004). El segle XX, la modernitat d'Andorra. Lleida: Pagès editors.

— (2012). «Andorra, ciutat-Estat». Diari d'Andorra, 27 de juliol de 2021.

MARQUET, Jordi (2021). Clínica Verge de Meritxell. Així la vaig viure. Inèdit, novembre-desembre.

MAS, David (1989), La casa andorrana tradicional. Andorra la Vella: Conselleria d'Educació i Cultura.

— (1991). Oficis i indústries d'Andorra. Barcelona: Alta Fulla. (Arxiu d'Etnologia d'Andorra; 2)

MOIX, Llätzer (2010).

Arquitectura milagrosa. Barcelona: Anagrama.

PARTE, Isabel de la; MAS, David (2000).

La casa a Andorra. Dues històries de família. Barcelona: Alta Fulla. (Arxiu d'Etnologia d'Andorra; 3)

PERICH, Josep (1994).

Casa Rull de Sispony, Andorra. Iconografia i Genealogia, Andorra la Vella.

PUIGVERT, Joaquim M. (2019).

«La arquitectura industrial i religiosa de Josep Danés a Andorra. Dos exemples d'arquitectura del granit». A: 33è cicle de conferències. Recull 2017. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències.

RAHM, Philippe (2021).

Escritos climáticos. Barcelona: Puente.

ROIGÉ, Xavier; ESTRADA, Ferran; BELTRAN, Oriol (2011).

«Costums i usos». A: La casa al Pirineu. Evolució, arquitectura i restauració. Figueres: Bru.

ROS, Francesca (2005).

«El poblament a Andorra». A: BELENGUER, Ernest (dir.). Història d'Andorra de la prehistòria a l'edat contemporània. Barcelona: Edicions 62.

SANLLEHY, M. Àngels; BRINGUÉ, Josep M.; MIKES, Tünde (2011).

«Evolució històrica». A: La casa al Pirineu. Evolució, arquitectura i restauració. Figueres: Bru edicions.

SENNETT, Richard (2019).

Construir i habitar. Ètica per a la ciutat. Barcelona: Arcadia.

SLOTERDIJK, Peter (2020). El imperativo estético. Madrid: Akal.

RELAT HISTÒRIC D'ANDORRA

2022

